

י' דרור, תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה

Review by: צבי צמרת

Zion / ציון, Vol. ד (תשס"ד), pp. 107-112

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036308>

Accessed: 28/11/2011 04:12

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

יובל דרור, תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשס"ב, 315 עמ'

בבוא התנועה הקיבוצית להקים צורת חיים חדשה על יסודות הצדק והשוויון החברתי והשקפת-עולם סוציאליסטית, היה עליה, מטבע הדברים, לפלס שבילים חדשים גם בחינוך ילדיה... צורתו של החינוך המשותף ותוכנו קמו ונתגבשו לאור הרעיון החינוכי ותמונת החברה הנכספים, שריחפו לנגד עיני התנועה מראשית ימיה. צורת חינוך זו חדשה היתה ללא אח ודוגמא בעולם (שמואל גולן, 1931).

במהלך המאה העשרים הוקמו בארץ כשלוש מאות קיבוצים. רובם נוסדו לפני הקמת המדינה וכשליש מהם עלו על הקרקע בעשור הראשון להקמתה. כמעט כולם היו קיבוצים חילוניים ורק כעשרים מתוכם היו קיבוצים דתיים. בתום המאה נותרו מאתיים חמישים וארבעה קיבוצים חילוניים בתנועה הקיבוצית המאוחדת (תק"ם) ושישה-עשר קיבוצים ב'קיבוץ הדתי'.

עשרות אלפי ילדים ונערים התחנכו במערכות החינוך השונות של הקיבוצים.¹ מקצת החניכים נולדו בתנועה הקיבוצית ורבים אחרים היו ילדי עולים ובני חברות נוער אחרות.² זאת ועוד, מאות אלפי בני נוער בתנועות הנוער 'החלוציות' התחנכו לאורה של האידאולוגיה הקיבוצית.³ אין כל ספק שהתנועה הקיבוצית והחינוך הקיבוצי עיצבו חלק נכבד ביותר של 'הישראלים החדשים'.

ספרו של יובל דרור, מבכירי ההיסטוריונים של החינוך בארץ, דן בחינוך הקיבוצי החילוני. זהו ספר יסוד לכל מי שעוקב אחר שלבי הגשמת הציונות, לכל מי שבוחן את תהליכי בניית היישוב העברי בארץ ישראל, לכל מי שמסוקרן מאופן בניינה של מדינת ישראל ולכל מי שמתעניין בחמישים שנות המדינה הראשונות. לספר יש חשיבות רבה לכל מי שרוצה להבין את עלייתה ונפילתה של האוטופיה הקיבוצית בישראל.

למרות הדמיון בין שלוש התנועות הקיבוציות כיום, הרי בעבר, בעיקר משנות העשרים ועד שנות

1 יובל דרור מונה בכמה מקומות בספרו את מספר הילדים שהתחנכו בחינוך הקיבוצי. ואולם קשה מאוד להגיע לסך כל הילדים והנערים שהתחנכו בתנועה הקיבוצית מראשיתה ועד שנת 2000. להלן כמה מן הנתונים שהוא מביא: בראשית שנות העשרים, בימי העלייה השלישית, היו בכל הקיבוצים 170 ילדים (עמ' 54); בשנת 1949-1950 היה מספר הילדים שהתחנכו בכל התנועות הקיבוציות (בני קיבוץ ואחרים) 24,400 (עמ' 126); בשנת 1970-1971 עמד מספר הילדים שהתחנכו בכל התנועה הקיבוצית על כ-28,600 (עמ' 23-24); בשנות השמונים היה מספר הילדים בתנועה הקיבוצית כ-30,000 (עמ' 25); באמצע שנות התשעים היה מספר הילדים שהתחנכו בקיבוצים כ-30,000 (עמ' 26). דרור מצייין כי כ-60,000 חניכים של 'עליית הנוער', כרבע מסך כל חניכי 'עליית הנוער', התחנכו בקיבוצים. רבים מהם הפכו לחברי קיבוץ (עמ' 186).

2 בנושא ילדי העולים וחברות הנוער ראו את הפרק 'עליית הנוער' בספרם של ש' רשף ו' דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, 1919-1948, ירושלים 1999, עמ' 120-131. ראו גם: ש' ברי-גיל, מתפשים בית מוצאים מולדת, עליית הנוער בחינוך ובשיקום שאריית הפלטה 1945-1955, ירושלים-שדה בוקר 1999.

3 ראו: מ' נאור (עורך), תנועות הנוער, 1920-1960, ירושלים 1989.

השבעים, הייתה לכל תנועה גישה ייחודית ברוב השאלות העקרוניות. 'הקיבוץ הארצי' היה תמיד דוגמטי יותר ורדיקלי יותר, בפרט בשנות השלושים-החמישים. רבים ממחנכיו נהו אחר הקומוניזם, ולא מעטים מהם כרעו ברך בפני 'שמש העמים' בשנות הארבעים ובמחצית הראשונה של שנות החמישים.⁴ מקצת המחנכים המובילים ב'השומר הצעיר' יצאו נגד המסגרת המשפחתית ולחמו נגד ההבדלים 'המלאכותיים' בין המינים. לעומתם היו קובעי הדרך האידאולוגית-החינוכית ב'הקיבוץ המאוחד' קצת פחות דוגמטיים. כמה וכמה מהם מרדו עוד בשנות השלושים בדוגמות הקומוניסטיות, יצאו נגד ה'טהורים' של סטלין ומתחו ביקורת על הדרך של 'הדיקטטורה של הפרולטריון'. חברי התנועה השלישית, אנשי 'חבר הקבוצות' ו'גורדוניה', שהקימו בבוא הזמן את 'אחדות הקבוצות והקיבוצים', היו תמיד פתוחים יותר ופרגמטיים יותר מאשר חברי התנועות האחרות. רובם שללו את הקומוניזם האלים של סטלין וחבריו ונטו לעבר הסוציאליזם הדמוקרטי המערבי-אירופי כבר בשלהי שנות העשרים, ובוודאי במחצית השנייה של שנות השלושים.

מערכות החינוך הקיבוציות, כפי שהתגבשו ערב הקמת המדינה ובשנותיה הראשונות, שיקפו כבמראה את ההבדלים בין שלוש התנועות הקיבוציות.

יובל דרור מציג בספרו הבדלים אלו באמצעות ההגות החינוכית והמעשה החינוכי של 'שלושת האבות של החינוך המשותף': שמואל גולן, מרדכי סגל ויהודה רון-פולני. הוא מנתח את ההשפעות שינקו שלושתם מתנועת הנוער 'בלארוויס', מעקרונות 'החינוך החדש', מן המוסדות החינוכיים של ויניקן, ברנפלד וניל, ומן התאוריות החינוכיות של קומניס, רוסו, אוון, פרויד, מונטסורי, קרשנשטיינר, דיואי, מאקרנקו ואחרים. כל אחד מהם העדיף, כמובן, תאוריות ספציפיות ודוגמאות חינוכיות מסוימות. הראשון, שמואל גולן (1960-1901), היה ממעצבי הדרך החינוכית של הקיבוץ הארצי. גולן היה בחבורה שזכתה לכינוי 'קן הנשרים' בביתניה עלית, עבר לקיבוץ בית אלפא ובראשית שנות השלושים היה מראשי 'המוסד החינוכי' 'שומריה' במשמר העמק. הוא השתלם בחוץ לארץ בפסיכואנליזה, קישר אותה למרקסיזם והפך את הצירוף הזה לאורים ותומים חינוכי של רבים מתנועתו.⁵ כמרקסיסט הדגיש את 'המשימתיות התנועתית' (עמ' 39). בהשפעת תפיסות פסיכואנליטיות (מיושנות) טען שקרבה יתרה של הילדים להוריהם עלולה לגרום להם נזקים חינוכיים חמורים (עמ' 46). 'המוסד החינוכי', שהוא היה מראשי בוניו, שאף להיות 'רפובליקת נוער', שתנתק את הנערה והנער מן 'ההשפעה השלילית' של בית ההורים. הוא האמין ברעיונות החינוך הקומוניסטי של 'ילדי חברת העתיד המהפכנית', וקבע שצריך 'למנוע מן ההורים לפנק את ילדיהם ולשמש להם מודל של חיקוי – שהנו בלתי מושלם מבחינה שיתופית' (עמ' 55). גולן היה מראשי הדוגלים ב'לינה המשותפת' לבנות ולבנים. הוא גם היה מן התומכים במקלחת המשותפת ובערכה הרב ל'סובלימציה המינית'.⁶ גולן היה הראשון שכתב על 'תורת

4 בנושא זה ראו בספרי: עלי גשר צר, החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות, שדה בוקר 1997, בעיקר עמ' 209-200.

5 יובל דרור מעיר בקצרה על עימות מתמשך בין שמואל גולן וחברים נוספים במחלקת החינוך של הקיבוץ הארצי ובין מאיר יערי, שסבר 'בעקבות פסילת הפסיכואנליזה בברית-המועצות שזוהי תורה מנוגדת למרקסיזם, אינדיבידואליסטית ובורגנית באופיה'. ראו בספרו של דרור, עמ' 23. חבל שהערה זו לא זכתה לדיון מפורט יותר.

6 'המקלחת המשותפת', שאפיינה את מוסדות החינוך של הקיבוץ הארצי עד שנות החמישים, והרעיונות

החינוך המשותף, עוד בשנת 1931. מן הראוי לציין כי באחרית ימיו, בשנות החמישים המאוחרות ובשנות השישים, הפכו תאוריות פסיכולוגיות אחרות, כגון אלו של פיאורה, אריקסון, שפיץ, באולבי והרטמן, לדומיננטיות בקיבוץ הארצי.

השני, מרדכי סגל (1903–1991), היה ממעצבי הדרך החינוכית של 'הקיבוץ המאוחד'. בשנות העשרים שימש מנהלו של בית הספר היסודי בכפר גלעדי. שם קבע את דפוסי החינוך והלימוד שליוו רבים מבתי הספר הקיבוציים עשרות שנים: החינוך לטבע, שילובה של עבודת כפיים, החינוך ההומניסטי הרב תחומי, 'שיטת התהליכים', ועוד.⁷ הוא עבר לקיבוץ גבעת חיים (שהתפלג בראשית שנות החמישים לשניים: גבעת חיים איחוד וגבעת חיים מאוחד; סגל נותר במאוחד). בשנת 1939 ייסד עם כמה מחבריו (ביניהם המורה לטבע הנודע אליעזר מרגולין) את 'סמינר הקיבוצים'. סמינר זה היה עשרות שנים המסגרת החשובה ביותר להכשרת מורי התנועה הקיבוצית ומחנכיה.

השלישי, יהודה רוזן-פולני (1891–1983), היה איש 'איחוד הקבוצות והקיבוצים'. בראשית דרכו לימד בתל אביב ובשנת 1920 היה ממקימי 'בית הספר העמלני' בדגם של קרשנשטיינר ב'עיר העברית הראשונה'. בית ספר זה הפך אחרי כמה שנים לספינת הדגל של 'זרם העובדים'.⁸ בשנת 1927 היה מייזומי 'חברת הילדים' בבית אלפא. ואולם חברה זו התפרקה אחרי שלוש שנים, לאחר שהתגלה בה תא מפלגתי קומוניסטי ('עמ' 107). רוזן-פולני, איש חבר הקבוצות הסוציאל דמוקרטי, הדגיש תמיד לא רק את החובות לקולקטיב אלא גם 'את מקומו של הפרט' ('עמ' 39). בשנת 1940 עבר ביחד עם קבוצת חברים מבית אלפא לרמת יוחנן. בהיותו חבר רמת יוחנן יזם את הקמתו של בית הספר האזורי המשותף של גוש זבולון, וניהל אותו עד צאתו לפנסיה בשנת 1953. בית הספר האזורי, שאליז נסעו התלמידים מיישובים רבים מדי יום ביומו, היה פריצת דרך והיפתחות לעבר פלורליזם מסוים, יחסית לבתי הספר הקיבוציים הסגורים שפעלו עד אז כמעט בכל יישוב.

הוויכוחים על היתרונות החינוכיים של 'הלינה המשותפת' בבית הילדים לעומת חסרונותיה של 'הלינה המשפחתית' בבית ההורים הם אחת העדויות להבדלים בין שלוש התנועות. הם מעידים יותר מכול על הדוגמטיות ב'השומר הצעיר' יחסית לשתי התנועות האחרות.

עד מלחמת העצמאות הייתה כמעט בכל התנועה הקיבוצית 'לינה משותפת'. ואולם כבר אז לא הסכימו חמישה קיבוצים ותיקים ומובילים לוותר על 'הלינה המשפחתית': דגניה א', דגניה ב' וקריית ענבים (מ'חבר הקבוצות') וכנרת ועין-חרוד (מ'הקיבוץ המאוחד'). בשנות החמישים, אחרי הפילוג המר בתנועה הקיבוצית, בשעה שהלכו ונבנו עשרות קיבוצים חדשים, החליטו שבעה קיבוצים נוספים מ'הקיבוץ המאוחד' ומ'איחוד הקבוצות והקיבוצים' לחסל את 'הלינה המשותפת'. אט אט, במהלך שנות

הפסיכולוגיים-החינוכיים שעמדו מאחורי מסגרת זו, חסרים בספרו של דרור. איני מכיר מאמר היסטורי אחר היודע לפרט כיצד היא התחילה, באיזה מוסדות חינוכיים פעלה ומתי בוטלה.

7 החוקרת אייל כפכפי ז"ל, שנהרגה בטרם יצא בתאונת דרכים, הקדישה לפני שנים אחדות ספר מיוחד למרדכי סגל ולמשנתו החינוכית. ראו: א' כפכפי, כשתילי זיתים – שיטת התהליכים, משנתו החינוכית של מרדכי סגל ויישומה בבתי-הספר של הקיבוץ המאוחד (דור לדור, קבצים לחקר ולתיעוד החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, יב), תל אביב 1998.

8 על ראשית 'זרם העובדים' ועל פעילותו של רוזן-פולני בתקופה זו כדאי לקרוא בספרו היסודי של ש' רשף, מקורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית, זרם העובדים בחינוך בשנים תרפ"א-תרצ"ט, תל אביב תש"ם.

השישים ושנות השבעים, הלכה ופשתה 'הלינה המשפחתית' הבלתי לגלית באותן שתי תנועות, בעיקר בלחץ ההורים. ואולם הממסד הקיבוצי של שתייהן עדיין יצא בתוקף נגדה. 'האיחוד' היה הראשון שהעז להכריז רשמית על ביטולה של 'הלינה המשפחתית'. התהליך כולו הסתיים בתנועה זו במהלך שנות השמונים (עמ' 70). תהליך חיסול 'הלינה המשפחתית' ב'קיבוץ המאוחד' היה אטי עוד יותר, אך דומה מאוד, והוא הושלם בתנועה זו רק בראשית שנות התשעים. לפי דרור, 'הקיבוץ הארצי היה, כרגיל, האחרון לקבל אותן החלטות ממש'. אחרון קיבוצי 'השומר הצעיר' ש'נכנע' ללחצים לעבור ל'לינה המשפחתית' היה קיבוץ ברעם. הוא עשה כן רק בשנת 1997 (עמ' 71).

יובל דרור מודע היטב לכך שבשנים האחרונות גוברת הביקורת על ההשפעות השליליות של 'הלינה המשפחתית', וכי יותר ויותר בני קיבוץ עומדים על הנזקים הפסיכולוגיים שהסכ להם ולחבריהם הניתוק מבית ההורים. הוא מזכיר ספרים של כמה יוצאי קיבוץ אשר הבליתו את הכוויות הקשות שגרם להם החינוך הקיבוצי, ביניהם ספריהם של נורית לשם (חברת קבוץ אורים), יהודית כפרי (יוצאת עין-החורש) ואחרים. הוא עצמו, כהיסטוריון, נשאר נייטרלי בנושא רגיש זה. לסיכום הוא מצטט את חוקר הקיבוץ הסוציולוג יחזקאל דר, חבר דגניה, שהדגיש כי התמונה רב גונית, וכי מרבית בני הקיבוץ צמחו ללא מרירות וללא האשמה כלפי דרך חינוכם (עמ' 240–241).

פרק קטן – שלושה עמודים בסך הכול – הוקדש בספרו של דרור לדילמה חינוכית עקרונית שליוותה את התנועה הקיבוצית עשרות שנים: האם צריך להסתפק במסודות החינוכיים העיוניים או שיש להדגיש גם את החינוך החקלאי ואת החינוך המקצועי של בני הקיבוץ? בסופו של דבר הוחלט שבני הקיבוץ יזכו בראש וראשונה לחינוך עיוני-אקדמי. רובם המוחלט של ילדי הקיבוץ חונכו בחינוך זה, אם כי במשך השנים הם נדרשו לעבוד כמה שעות בכל שבוע בענפי הקיבוץ השונים.

המחבר מצטט את אחד המחנכים, יעקב פולסיוק, שדגל בקדימות החינוך העיוני. הוא קבע בקיץ 1934 כי יש לחנך את בני המשק בראש וראשונה לחינוך רעיוני-אידאולוגי. הוא רצה שהחנכים יהיו מוכנים 'בכל רגע להדוף את התקפת המעמד השליט בכל גילוייו ולהשתתף בהפיכת המשטר הקיים, משטר הפשע והזדון'. פולסיוק תיאר את האמצעים העיקריים לכך: 'בראש ובראשונה המורה, המחנך... אמצעי שני הוא הלימוד... ובעיקר מקצועות מסוימים כגון היסטוריה, כתיבת ארצות [גאוגרפיה] ואנשים ולשון... הזדמנויות שונות של חגיגות קטנות וגדולות להשרשת רעיונותינו [אין להסתפק באחד במאי בלבד], הספר והעיתון – ואחרון אחרון תנועת הנוער' (עמ' 119). דרור מספר לנו כי בתנועה הקיבוצית, אותה התנועה שדגלה ב'הפיכת הפירמידה' ולחמה נגד 'מקצועות האוויר', נשלחו רק ילדים חלשים ביותר ללמוד בחינוך המקצועי. הוא מציין כי הם כונו בקיבוצים 'קשים' ו'דפקטיוויים' (עמ' 121).

עשרות שנים דנו בקיבוצים בשאלה נוספת הקשורה בכך: האם להתיר לילדי הקיבוץ לגשת ל'בחינות הבגרות' העיוניות, שההצלחה בהן עלולה לנתק את הצעירים מן המשקים ולהוליכם להשכלה גבוהה ול'קריירה'? גם כאן, בדומה לנושאים שונים אחרים, היה 'האיחוד' החלוץ שהלך לפני המחנה, 'הקיבוץ המאוחד' הורה החזיק אחריו ו'הקיבוץ הארצי' השתרך לו מאחור.

יובל דרור קובע כי מ'שלושת אבות החינוך' המשותף היה מרכזי סגל היחיד שתר אחר דרכים לחבר את החינוך הקיבוצי לעקרונות החינוך היהודי לדורותיו (עמ' 41). הוא מדווח לנו כי כבר בתחילת דרכו חזר סגל והדגיש,⁹ כי 'ציבות המסורת והביתיות היו מתכונותיו של בית ההורים בדורות עברו,

וכי הוא קבל על כך ש'כוח מחנך זה פג ברובו בדורנו'. לטענתו של דרור, סגל היה אחד המחנכים הקיבוציים הבולטים ששאפו לחזור ל'דגם האבוד של המשפחה היהודית' (עמ' 62). לעניות דעתי, התייחסותו של סגל למקורות היהודיים הייתה חלקית ומגמתית. אני סבור כי דרור היה פחות מדי ביקורתי כלפיה. כך, למשל, כדאי לחזור ולעיין בקובץ 'סיפורים מן המקרא לילד הרך',¹⁰ שסגל ערך וליקט באמצע שנות החמישים לצורך חינוכם של 'הישראלים החדשים'. באותו קובץ בולט לעין המאמץ הרב להוציא מן התנ"ך כל מקום שבו נזכר אלוהים.¹¹ על הספר הזה התנהלו ויכוחים סוערים בכנסת, ודרור אינו מציין זאת כלל. היום קובץ זה נראה מגוחך ואיש אינו משתמש בו.

חבל שדרור אינו מזכיר כלל בספרו את מאיר איילי, אחד מחשובי המחנכים בתנועה הקיבוצית, שעד שנת 1952 היה חבר קיבוץ גבת ('הקיבוץ המאוחד') ואחרי הפילוג עבר ליפעת ('איחוד הקבוצות והקיבוצים'). איילי, שהקים וניהל משנות החמישים את בית הספר המשותף לקיבוצי עמק יזרעאל המערבי, ובראשית שנות השבעים היה יושב ראש המזכירות הפדגוגית של משרד החינוך והתרבות, מתח ביקורת נוקבת על הגישה הקיצונית של סגל ותומכיו ללימודי היהדות. כך, למשל, בספרו 'כרביבים'¹² הוא מספר בכאב על שלוש אספות קיבוץ שנערכו בגבת ודנו בשאלה הקשה: האם להדליק או לא להדליק נרות שבת בחדר האוכל של חברת הילדים. השוללים סברו כי זהו 'מעשה קלריקלי' והחזרה של ילדי הקיבוץ לדת שנטשו הוריהם.¹³ לעומתם, איילי היה מאלה שלא חששו מכך שחניכיהם יידבקו ב'קלריקליזם'. בבית ספרו למדו כל חניכיו – בנות ובנים כאחד – לא רק מקרא אלא גם משנה וגמרא.

בפרק האחרון של ספרו, שכותרתו 'הערכה מחקרית והיסטורית מסכמת של החינוך המשותף ובוגריו', מונה דרור שורה ארוכה של מחקרים על החינוך הקיבוצי ועל בני הקיבוץ. יקצר המצע מלסקור את כולם, אך אתייחס לשניים מהם.

ראשית, מחקרה החשוב של נעמה צבר-בן-יהושע, מאוניברסיטת תל אביב, שהופיע בספר 'קיבוץ L.A.', על יורדים בני קיבוץ בלוס-אנג'לס בסוף שנות השמונים.¹⁴ באותו מחקר מביאה החוקרת את דעתם של בני הקיבוץ עצמם, שהוריהם לא היו די מעורבים בחייהם, שהקיבוץ לא השכיל להכין את בניו לחיים בארץ ושהחינוך היהודי והחינוך הציוני במוסדות הקיבוציים היה דל מדי (עמ' 239).

שנית, מחקרה של מיכל פלגי, מהמכון לחקר הקיבוץ באוניברסיטת חיפה. היא קבעה בשנת 1997 כי בני הקיבוץ הם המדרבנים העיקריים בעשור האחרון להפיכת הקיבוצים לפחות קולקטיביים וליותר אינדיבידואליים, והם מראשי הקוראים להפרטת הקיבוצים. פלגי סיכמה: 'בני הקיבוץ מעוניינים יותר מבעבר בהשכלה גבוהה פורמלית ובעבודה שהם יכולים לממש בה את הפוטנציאל האישי שלהם... יש כיום פחות נכונות לעסוק בתפקידים חברתיים ציבוריים... אחוז היורדים מהארץ גדל עם השנים,

10 הנ"ל, סיפורים מן המקרא לילד הרך, תל אביב תשט"ז.

11 על גישה חינוכית נוסח זו של סגל כתב נתן אלתרמן את שירו הנפלא 'הקלריקל הקטן'. ראו: נ' אלתרמן, הטור השביעי, ספר ראשון, תש"ג-תשי"ד, תל אביב תשל"ה, עמ' 200-202.

12 מ' איילי, כרביבים, תל אביב 1996.

13 שם, עמ' 65.

14 נעמה צבר-בן-יהושע, קיבוץ L.A., תל אביב 1996.

והמחוייבות לחיי הקיבוץ וערכיו פוחתת' (עמ' 241). שני המחקרים קשים וכואבים. הם מעידים על כך שהמחנכים הקיבוציים לא הצליחו לקשר את ילדיהם לחלומותיהם. דרור עצמו מסכם את ספרו על החינוך הקיבוצי בזהירות רבה. הוא נשמר לא לעטות מעיל של שופט עליון וקובע: 'לא נוצר "האדם הקיבוצי החדש", שקיוו לו המחנכים, המנהיגים והחברים הראשונים בקיבוץ, אך "תוצר" החינוך הקולקטיבי הוא בן אנוש אוטונומי, בעל יתרונות וחסרונות אינדיווידואליים'. לטענתו, למרות המאמצים הבלתי נלאים של 'כור ההיתוך' הקיבוצי, הוא לא יצר תוצר חינוכי אחד. ואולם כמה שורות אחר כך דרור דווקא מכליל את כל חניכי החינוך הקיבוצי ומבליט את סגולותיהם המיוחדות ואת 'יתרונותיהם בתחומי השתפנות והתרומה לכלל, שנמשכים למרות הפיחות שחל בתחומים אלה במהלך השנים' (עמ' 242). דומני כי בהכללה זו מזדקק ההיסטוריון האוהב, ששמר על עצמו לאורך כל הספר אך בסיומו חטא באהבת יתר. לסיכום, ספרו של דרור מציג היסטוריה חינוכית חשובה ביותר, פרטנית ומרתקת. היא מבוססת על עשרות ספרים ועל מאות מאמרים וכן על מקורות ארכיוניים ראשוניים רבים. הספר ראוי לעיונו של כל חוקר ושל כל קורא המתעניינים בתולדות הארץ.

צבי צמרת